

Fried István

JEGYZETEK BESSENYEI GYÖRGY TARIMÉNES UTAZÁSA CÍMŰ REGÉNYÉHEZ

Bármily erővel igyekezett a kutatás cáfolni Kazinczy Ferenc kissé lenéző vélekedését Bessenyei „voltaire-i románká”-járól,¹ sem a regény valódi irodalomtörténeti helyének kijelölésében, sem pedig a regény igazi értékeinek fölismerésében nem jutott messzire. Az első kiadás (mintegy 125 évvel Bessenyei művének elkészülte után jelent meg a *Tariménes utazása*) Császár Elemér útmutatását követve, szinte kulcsregénynek fogta föl Bessenyei alkotását,² jóllehet a regény jellege, célzatossága eleve kizárja ezt a fajta értelmezést. Az 1950-es években pedig oly radikális mondanivalót tulajdonítottak Bessenyeinek, amelyhez semmi köze sem volt; amely életművétől mindig is idegen maradt.³ Így jóformán csak egy szakdolgozat próbálta meg – kevés sikerrel – a regény korszerűbb elemzését.⁴

Pedig Bessenyei egyik „kulcs”-művéről van szó. Életműve egyik legfontosabb és legtanulságosabb alkotásáról. Itt, a *Tariménes utazásában* kísérletet tesz több, egész életében végighúzó gondolat végsőnek szánt megfogalmazására,⁵ emellett az európai irodalom immár kifáradóban lévő, de Kelet-Közép-Európában egyáltalában nem elavult műfaját eleveníti föl; részleteiben rendkívül sikerrel, alapjában azonban fárasztóan, terjengősen. „Kulcs”-mű a *Tariménes utazása* olyan értelemben is, hogy ritka világossággal és egyértelműséggel ismerjük meg azokat az eszméket, gondolati rendszereket, amelyek közötti vívódásban, amelyek vonzaskörében telt el a gondolkozó Bessenyei élete. Nem a bölcséleti traktátus versbe szedett formája közvetíti Bessenyei világának ellentmondásait, hanem egy regény, amelynek szereplői között ugyan alig-alig találunk olyat, aki teljesen a szerző arcvonásait viselné, de akik között kevés akad, aki valamilyen módon ne adna hangot az író valamely gondolatának. Olykor egymással vitázó, egymást meg nem értő szereplők mondják ki, a szerző számára egyforma érvényességgel, egy-egy gondolati rendszer egy-egy igazságát. Igazságát, azaz egy-egy tény különböző aspektusainak értelmezését. Az államról, a vallásról, a hitről, az emberről, a létről, stb. alkotott felfogások egy-egy olyan elemét, amely Bessenyei számára elfogadhatónak tetszik.

¹ Kazinczy Ferenc *Levelezése* II. 495.

² BESSENYEI György, *Tariménes utazása*. Szatirikus állambölcséleti regény. Bp. 1930. A továbbiakban ebből a kiadásból idézünk.

³ GÁLOS Rezső, *Bessenyei György életrajza*. Bp. 1951. A Gálósénál differenciáltabb álláspontot képvisel, de a kor egyszerűsítő irodalomszemléletének bélyegét még magán viseli: SZAUDER József, *Bessenyei*. Bp. 1953. Nézeteit később módosította, finomította. Uő.: *Bessenyei György. In: A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Bp. 1965. KOSÁRY Domokos jórészt elveti az ezekből a művekből kirajzolódó Bessenyei-portrét: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 301–306.

⁴ BARANYAI Katalin, *Bessenyei György: Tariménes utazása. In: Acta Iuvenum Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae* IX. Debrecen, 1978, 11–22. Az említettekén kívül az alábbi művekben is található anyagot a Tariménes utazásához: WALDAPFEL József, *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1963³; WÉBER Antal, *A magyar regény kezdetei*. Bp. 1959.

⁵ ECKHARDT Sándor némileg leszűkíti a Tariménes utazása körét, mikor ezt állítja: „Amit Bessenyei a Társaságnak eredetében és Magyarország törvényes állásában kifejtett, azt valósította meg költői ideálképpen a Tariménes utazásában.” Vö.: *Bessenyei és a francia gondolat*, EPhk 1921. 31. Nem értek egyet Wéber hasonló jellegű megállapításával sem: „a tudományosság és a költői alkotásnak határvonalán álló” műként ír a Tariménes utazásáról. I. m. 47. A Tariménes utazása mindenképp: *regény*. Költői alkotás, eszerint kell elemezni.

Eppen ezért aligha állja meg a helyét az a tetszetősnek ígérkező felfogás, amely bizonyos fokig Én-regényt lát a Tariménes utazásában, minthogy Bessenyei több figurába osztotta szét önmagát.⁶ Mivel nem önmagát osztotta szét, hanem gondolatrendszerét. Tudta, hogy az az eszmei teljesítmény, amelyet megjelent és kéziratban maradt műveiben elért, valóban páratlanak tetszett a XVIII. századi magyar gondolkodás történetében. Zsúfoltan és néha megemésztetlenül, mégis ott kavargtak benne a század „uralkodó eszméi”; azok, amelyek a XVIII. századi magyar gondolkozókat foglalkoztatták, és azok is, amelyek a nagy európai gondolati rendszerekből nem időszzerű magyar problémaként kerültek el hozzá. Ezt az eszmei teljesítményt többnyire az említett bölcséleti traktátusokban igyekezett olvasóihoz, illetve elképzelt közönségéhez eljuttatni. Direkt, egyenes beszédben. Szépirodalmi jellegű alkotásban azonban alig-alig sikerült ezeket a súlyos gondolatokat élvezhető formában előadni. Színdarabjainak szerkesztetlensége, dramaturgiai következetlensége, eposzának nehézkessége jelzi, hogy nem annyira az írói tehetségnek volt híjával, mint inkább jellegzetesnek tetsző írói magatartása okozta „írói” kudarcait. Amit ugyanis verses és prózai értekezései lehetővé tettek, ti. az áttétel nélküli megszólalást, a koncentrált gondolati anyag következetes – logikai rendszerű – kifejtését, azt az általa „művelt” műfajok nemigen. Még a leginkább az episztoła, amely eltúrte egyrészt a gondolati csapongást, másrészt ama bölcselkedést, amely megakasztotta a dráma menetét; amely elsúlyosíthatta az eposz előadásmódját.

Viszont a *Tariménes utazásában* sikerült meglelnie az összegzésre alkalmas műfajt, a *szatirikus-utópisztikus regényt*.⁷

A XVIII. század folyamán lassan-lassan a regény nem egyszerűen polgárjogot nyer, hanem megkezdí térhódítását. Az eposz csodálatos-mitológiai világával szemben a valószínűt bemutató regény mind nagyobb népszerűségnek örvend: Lesage, Marivaux, Prévost, illetve Defoe, Fielding, Richardson regényírása „visszahat” az esztétikai felfogásra is, amely mind több érvel támogatja a regény fejlődését, differenciálódását; olyan típusú regények elterjedését, amelyek lényegükben elválnak a népkönyvektől, jóllehet kalandos, érdekes történetet adnak elő. Nem vitás, hogy ezt a népszerűséget a szatirikus elemnek a regénybe való benyomulása elősegítette; de a szatirikus elem és az eredetileg magasabb stílusú regény együtt bizonyos fokú kiegyenlítődést is okozott, az ábrázolásnak bizonyos mértékű „realizmusát” tette lehetővé. Ennek vagyunk tanúi a társadalomkritikai töltésű regényekben, amelyek oly erővel sugallják a fennállónak a bírálatát, hogy az egyben a pozitív példa ismeretét is feltételezzeti. Ezt a pozitív példát a regényírók rendszerint az utópisztikus elemnek a regénybe illesztésével ábrázolják. Így a szatirikus elem többnyire az utópisztikus elemmel egészül ki. Ezt a megoldást leljük pl. Montesquieu *Perzsa levelek* c. regényében (Vö. A XI–XIV. levél utópiájával), valamint – hogy közelebb érijünk Kelet–Közép-Európa-hoz – Ignacy Krasicki *Mikołaja Doswiadczynskiego przypadki* (M. D. élettörténete) c. művében.⁸ Ez a fajta szatirikus-utópisztikus regény lényegében utazás története, és ez az utazás alkotja a keretet. Az utazás során tapasztaltak pedig cselekményül szolgálnak. Vagy egy messzi földről idevetődött utazó vélekedései, esetleg a „vadember” megállapításai fejezik ki a szerző véleményét, a szatíráíró természetesen bizonyos távolságot tart az utazó vagy a vadember és saját nézőpontja között. A másik forma szerint a regény hőstét utaztatja messzi országokba a szerző, s a hős tapasztalatai, naivnak tetsző megállapításai, álmélkodásai révén látjuk görbe tükörben a kor társadalmát. A szerző itt sem azonos hősével, bármily primitív regénytechnikával alkot is az író. Montesquieu és Voltaire regényei (*Perzsa levelek*, *Candide*, *A vadember*) szolgáltak mintául; de ebben a körben látjuk a Gullivert is, Holberg nálunk is népszerű Klimius Miklósát, és jórészt ide kell sorolnunk Fénelon *Telemachusát*.

A fordításokon, adaptációkon kívül eredeti alkotások is születtek Kelet–Közép-Európában, természetesen nem az említett, világirodalmi alkotásokkal egy időben, hanem megkésve. Krasicki a lengyel

⁶ BARANYAI, i. m.

⁷ Vö.: VOßKAMP, Wilhelm, *Romantheoretische Aspekte im 18. Jahrhundert.*; Uő.: *Formen des satirischen Romans im 18. Jahrhundert. In: Europäische Aufklärung.* I. Teil. Frankfurt am Main, 1974. 161–164, 165–183. Más felfogást képvisel, de álláspontunk kialakításához jól tudtuk használni, *Roman et Lumières ou 18e siècle.* Paris, 1970. A korszak regénytípusairól különösen: 15–16, az utópisztikus regényekről: 391–399.

⁸ LIPATOV, Alekszandr Vladimirovics, *Voznikovenie polskogo prosvetitel'skogo romana.* Moszkva, 1974., MIŁOSZ, Czesław, *The History of Polish Literature.* London–Toronto, 1959. Főleg: 180–181.

irodalomban, J. I. Bajza a szlovákban, nálunk pedig Bessenyei György tollából maradt ránk olyan regény, amely messze nem érdektelen variánsát alkotja ennek a típusú szatirikus-utópisztikus regénynek.⁹ Még akkor is, ha kifejezett utópia csak Krasicki regényében található; Bessenyeinél például a vágyott, az elképzelt, az idealizált állam sem utópisztikus jellegű, állandóan szembesül pl. a vadember másféle tapasztalataival.

Itt egyelőre annyit, hogy Bessenyei egy széles áramú irodalmi irányba kapcsolódott bele; pusztai magányában is érzékelte az egykor virágzó, a XVIII. sz. végére „Nyugaton” már nem időszerű műfaj lehetőségeit arra, hogy mindazt, amit bölcséleti értekezéseiben, drámáiban, eposzában látszólag majdnem visszhangtalanul mondott ki, azt itt, regényben hatásosabban, a cselekmény érdekességével erősítve, szólaltassa meg. Mindazt kimondhatta, amit eddig több műben fejtett ki. Hiszen a regénynek számos, különböző társadalmi állású, korú, nemű, felfogású szereplője lehet; mindnek a szájába adhat gondolatokat, amelyek az övéi ugyan, de amelyeket párhuzamba állíthat, összeütköztethet más szereplők gondolataival, amelyek esetleg szintén az övéi. Emellett azért, hogy a szerző csupán az elbeszélő, a cselekmény szálait a kezében tartó „rendező”, „szervező” szerepét vállalja, a gondolatokat merészen és köntörfalazás nélkül fogalmazhatja meg, akár szélsőséges ábrázolásra is vállalkozhat, merészen szatirizálhat. Nem szükséges írói kommentár a szereplőkhöz, hiszen egyikben sem kifejezetten önmagát írta meg (viszont számos szereplő éli át az író életének egy-egy epizódját, tapasztalatait).

Bessenyei a szatirikus-utópisztikus regényben kitűnő alkalmat látott arra, hogy – még ha a nyilvánosság elé lépés nem adatott is meg – legalább önmaga számára tisztazza az állam, a kormányzás és általában a társadalom és az egyes ember lehetőségeit, cselekvőképességének határait; hogy választ adjon az őt szorongató kérdésekre, a voltaire-i ihletésű „Ki vagyok? mi vagyok? . . .”-ra.¹⁰ S mert egy műfaj fejlődésének szinte a végpontján alkotta meg a maga variánsát, egyben a műfaj útja során keletkezett számos változat tapasztalatait fölhasználta; és így nem a montesquieu-i vagy voltaire-i nyomon haladt, hanem Montesquieu-tól és Voltaire-től és feltehetőleg még másoktól is tanulta, egyedi változatot hozott létre, nem követve szorosan sem a nagy, sem a kisebb mintákat. Annál kevésbé, mivel a regényben felvetett problémák a sajátjai, jellegzetesen a magyar felvilágosodott gondolkodó helyzetéből fakadtak. Más kérdés, hogy a szereplők jórészt azonosak a többi szatirikus-utópisztikus regény szereplőivel. A situációk, amelyekben a szereplőknek cseledniük vagy állást foglalniuk kell, szintén jórészt ismerősek korábbi művekből. Úgy is írhatjuk: a részletekkel már másutt is találkoztunk. A mű egészétől azonban nem tagadhatjuk meg az önállóságot, és ezt épp a cselekmény szegénységével, a szerkesztés töredezettségével, egyenetlenségével is bizonyíthatjuk. Hiszen jórészt legalább két regényt zsúfolt Bessenyei a *Tariménes utazásába*. Az egyik. Tariménesé, aki mesterével elindul falujából világot látni. Megismer egy idegen országot, ott szerelmes lesz, háborúba megy, hogy leróhassa tiszteletét az ideális uralkodónőnek, és mellékesen hírnevet szerezzen, megkísérli, hogy legyőzze a közte és szerelme közé emelkedő akadályokat. Midőn az uralkodó segítségével megtörténik ez is, visszatér falujába. Közben leckét kap a bölcs életvitelből, az ország kormányzásából, alkotmányos monarchiából és zsarnokságból, emberi gyöngye természetből és igaz hitből, vallási fondorkodásból és képmutatásból. Lényegében egy fejlődésregény hősnének útját kísérhetjük végig: a tudatlan, bár jóérzésű falusi gyermekből így lesz világot megértő és helyesen értékelő, a bölcsességig majdnem eljutott, egy Sarastro-szerű bölcs által fel- és megvilágosított gondolkodó, aki talpraesettségével, helyes társasági magatartásával, józanságával már amúgy is felhívta magára a figyelmet.

A második (másik) regény a vademberé. Akinek véleménye, találó megfigyelés-sorozata a Bessenyei is; de akivel szemben Bessenyei is képviseli a civilizált világot. Ez a vadember teljes vademberi mivoltában áll előttünk; nemcsak leplezetlen őszinteséggel és jórészt jogos értetlenséggel ítéli el Totoposz erkölceit, szokásait, társadalmi berendezkedését, hanem vademberként is viselkedik. Azaz míg egyfelől Bessenyei ezt a típusfigurát alkalmasnak tartja arra, hogy nézőpontjából szatirikusan ábrázolhassa a világot; egyben a vademberi magatartást, azaz ama ún. ősi, romlatlan társadalom

⁹Bessenyei és Krasicki regényeinek vázlatos egybevetése: HORVÁTH Károly, *A műfajok problémája a klasszicizmus és a romantika korában a lengyel és a magyar irodalomban*. In: *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1959. 355–357.

¹⁰SZAUDER József, „Az estve” és „Az álom” keletkezése. In: *Az éj és a csillagok*. Tanulmányok Csokonairól. Bp. 1980. 244.

jelképét is karikírozza. Ezzel jelzi, hogy bármily javításra szoruló a vadember által neveltségessé tett világ, mégis jobb, mint a vademberé. Ám Totoposznek Jajgádia az ellenképe, nem a vadember hona. Oda a vadember már „domesztikáltan”, a Tariménest is megvilágosító Trézéni által megtérítetten jut el. A vadember tehát az egyértelmű elutasítástól eljut a civilizált ember szintjére, jóllehet nem mindenben látszik vállalni annak a világnak szokásait, amelynek polgára lesz. Időnként ki-kitör eredendő természete, nencsak a háborúban, hanem az álarcosbálban is. Ez a történet – ha lehet – még soványabb, mint a Tariménesé; tulajdonképpen nem is történet. A vadember sorra találkozik Totoposz különféle rendű és rangú embereivel, szokásaival, intézményeivel, s ezekről véleményt mond. Trézéni azonban elmagyarázza neki az emberi együttélés legcélszerűbbnek tetsző módját, s lassan-lassan megtéríti a vadembert.

A két történet úgy érintkezik egymással, hogy a vadember sétáin rendszerint Tariménes is jelen van, tanítójával, Kukumedóniással együtt. A történetet keretezi Totoposz állami élete, az országgyűlés, amelyen különféle törvényeket hoznak. Bessenyei – ügyes szerzői fogással – rejtkehelyről hallgattatja hőseivel végig az országgyűlést. A regény végére a vadember eltűnik, Tariménes és szerelme históriája kerül a középpontba. A Jajgádia ellen vívott furcsa háborúban a vadember és Tariménes is jelen van, csak hogy ezúttal nem érdekes a személyük: részben az alkotmányos monarchia és a régimódi fejedelmi abszolútizmus (számomra kevésbé valószínű, hogy I. Ferenc abszolútizmusáról van szó, inkább a Gottesgnadentum alapján felépülő, dinasztikus abszolútizmusról) ellentétére veti a szerző a hangsúlyt, másfelől ismét, a totoposzi változattól eltérő, más helyzetű Jajgádia újjáépülő berendezkedésére, a meghódított ország státusára. Főhőseink hosszú oldalakon keresztül nem jutnak szerephez, másoké lesz a főszerep, így pl. a Diogéneszre emlékeztető Pirhomégaszé, aki akár Bessenyei szócsöve is lehetne, vagy Szípiopoli hadvezéré, majd Burodoszkolié, az új alkotmányos monarchiáé.

A *Tariménes utazásának* tehát nincs egyenes vonalú cselekménye, Tariménes történetének nincsenek epizóduszerű elágazásai, hanem a fő eseménysorral egyenrangú események tarkítják a regényt, amelyben a reflexióknak, a monológoknak, a párbeszédeknek nem csekélyebb a regényt szerzőző funkciójuk, mint az eseményeknek. Hol az egyik, hol a másik szereplő kerül az előtérbe; az előtérbe került szereplő nézeteivel ismerkedünk meg, tézisszerű kifejtés vagy kérdésekre adott válasz formájában, ritkábban szónoki beszéd, fohászokadás vagy parainézészerű elmélkedés segítségével. Ez azonban azt is eredményezi, hogy Bessenyei gondolatrendszerét több szereplő gondolataiból kell rekonstruálnunk, összegezünk. S minthogy nem az író mondja ki véleményét, hanem vagy olyan szereplő, akivel rokonszenve a szerző, illetve akinek egyik-másik tulajdonságát önmagáról mintázta, vagy olyan, akivel csak részben, vagy sehogyan sem ért egyet, alkalma nyílik Bessenyeinek kipróbálni az őt foglalkoztató gondolatok „teherbírását”, sikerül megmutatnia egy és ugyanazon dolognak színét és visszaját. Mert az is igaz, hogy több szereplő viseli Bessenyei arcvonásait (általában elfogadható, hogy a Bécsbe került ifjú testőr Tariménes kíváncsiságát és naivitását a magáénak mondhatta, Kantakuci az elmagányosodott filozófus keserűségét és szkepszisét tolmácsolja, és így tovább), de azt is hozzá kell gondolnunk: Bessenyeinek az eseményeket bizonyos távolságból szemlélő magatartása nem csupán a visszaemlékezés megszépítő vagy éppen torzító módszeréből adódik, hanem egy korábban nagyhatású műfaji formációhoz való idomulásból is: a szatirikus-utópisztikus regény elfogadott szabályaiból.

Még azokat a szereplőket is a torzítás prizmáján keresztül látatja Bessenyei, akik legsajátabb gondolatait mondják ki. Aligha elképzelhető, hogy Pirhomégasz írónk alakmása lenne. Tariménes és Kukumedóniás mégsem csupán a kíváncsiságtól hajtva keresi föl, és nem pusztán önmagáért, a vitáért faggatja, Szípiopoli és Budoroszkuli is jó okokból akarja megnyerni tanácsosának. Pirhomégasz olyan nézeteket hangoztat, amelyeket korábban Bessenyei is leírt, illetve amelyek közel álltak hozzá. Mintha korábbi műveiből emelt volna át ide mondatokat; vagy habozás nélkül ültette volna át mások gondolatait Pirhomégasz tanításaiba. Nem nehéz ebben a korban általános írói módszert felfedeznünk,¹¹ ami azonban ezúttal fontosabb: Bessenyei olyan szereplő szájába adja elmélkedéseinek summáját, akit külső megjelenése inkább taszít, mint vonz. „Hiszed hát, hogy az, ami test, semmivé lesz vagy elmúlik. Semmiben sincs elmulás – okítja Pirhomégasz a hozzáfördülőket –, csak változás és más formába, színbe való általalköltözés. Testben, annak egybeszóvettetése által gondolat nem lehet, azt mondod. Tudod-é, hogy e világnak teste hányféle tűz által lelkesítették? Hogy mi telhetik ki tőle

¹¹ Uő.: *A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a felvilágosodás magyar irodalmában. In: Az este é. Az álom. Bp. 1971. 96–112.*

lelkiségére nézve olyan, mely ő nála nélkül magában nem lehet? Mi a természet? Miben állanak belső mívei? Lélekre, testre nézve hová terjednek ki? ”

Vajon kell-e a tárgyilagosságnak tetsző megállapítás és az azt követő kérdéssorozat mellé A Holmi megfelelő fejezeteit idéznünk, pl. a Mozgásról szóló elmélkedést?¹² Nem ugyanannak az eszmerend-szernek korábbi és itt kevésbé kidolgozott, az előbbire szinte csak utaló, szenvedélyes kérdéseket sorjáztató megnyilatkozását olvassuk?

Ugyancsak Pirhomégász fejté véleményét a szabadságról. S ez már csak azért is tanulságos, mert Szzipiopolival, a Jajgádiának „szabadságot” hozó hadvezérrel vitázik. Pirhomégász Rousseau-t idéző szavaival rámutat arra, hogy raboskodása anyja méhében kezdődött, folytatódott ez bölcsőjében, majd mesterek kezébe adták, „hol elmémet gyötrötték, testemet ostorozták”. Hazajött, s lett szüleinek „kötelesség szerint való” rabja. „Ezeken kívül utca bírása, város bírása, katonája, Buzorkám hatalma, kegyetlen szokásaink kötözve tartanak.” Belenyugodna abba, hogy teste szerint rab, de lelkében is „kötözve” van „Elizeumhoz vagy poklokhoz . . .”

Rousseau-t idézi alap gondolatában Bessenyei, de ezúttal sem tételezhetünk föl közvetlen kapcsolatot a francia bölcselő és a Tariménes szerzője között. Tanulhatta ezt a tételt Orczy Lőrincőtől is,¹³ még inkább azonban Ányos Páltól, aki éppen egy Bessenyeihez intézett verses levélben hangoztatott hasonló nézeteket.¹⁴

Kijöttünk semmiség setét barlangjából . . .
S így emberek lettünk nem voltak számából.
Mihelyt e nagy világ fiaivá lettünk,
Dajkánktól az álmas böltsöbe tetettünk,
Már szabadságunkba akkor tsorbát vettünk,
Midőn kényünk szerént nem pityereghettünk.
Jutván életünknek alkalmas korára,
Nyelvünket intéztük szüleinek módgyára;
Nem is ügyelhettünk más nemzet szavára,
Mindegyiknek annya tett szót ajkára . . .
Hát hol kifejtözött lelkünk bilintséből,
S már eszet is loptunk szívünk érzéséből,
Még gondolkodni is atyánk tetszéséből
Tanultunk, s ítélni mesterünk eszéből!

Láthatjuk, Pirhomégász a vívódó Bessenyei nemegy gondolatát mondja ki egy rendkívül rokonszenves hős ellenében (hol Szzipiopolival, hol Tariménesszel vitatkozva), anélkül azonban, hogy Bessenyei teljes mértékben mellé állna. Hiszen akár Szzipiopoli, akár Tariménes kérdéseit, érveit vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy az ő oldalukon is áll az igazság; ők sem csupán megcáfolandó tételeket hangoztatnak. Igaz, Szzipiopoli – az idézett jelenetben – a gyakorlat embere, keresi Jajgádia megfelelő államformáját; mintha maga nem egy bölcsen kormányzott világ hírnöke lenne, végigkérdezi a lehetőségeket a célszerű államra vonatkozólag, majd maga is kissé filozófussá válva, az emberi természetéről elmélkedik. Nem vitás, hogy Pirhomégász válasza, tételei közelebb állnak Bessenyei többször megfogalmazott nézeteihez, mint Szzipiopoli gondolatai: de az a magatartás, amelyet itt a hadvezér testesít meg, sem egész idegen tőle: „Nincs oly jó dolog, melyben rossz ne legyen, sem olyan gyönyörűség, mely keservet sohase érezzen. Az egészségben betegség lappang, az életben halál.”¹⁵

¹² A Holmi. Béts, 1779. 48–55. de vö. még: *A természet világa* (1794–1801), Bp. 1898. 332: „Talán a halál csak vetkezés, öltözés, És egyik formából másba lett költözés.”

¹³ *Két nagyságos elmének költeményes születési emlékei*. Pozsony, 1789. 5–7. Vö. erről és Rousseau ihlető szerepről: BIRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és iróbarátai*. Bp. 1976. 285.

¹⁴ *Ányos Pál Versei*. Bp. 1907. 144–145.

¹⁵ Vö. ehhez: A Holmi: „A gyönyörűség mentül nagyobb annál nagyobb keserűségen vétettetik meg (. . .) Ugy változnak kedveink fájdalommal (!), mint nap az ejtzakaval (. . .) minden emberi örömmel véle el keserűsége . . .” (187.). Másutt: „Gyötrelmek közt vígad szívem a versemben, Fájdalommal öröm így laknak szívemben” (*A Bessenyei György Társasága*. Bécs, 1777. 40–42.)

Csak hogy ez nem vezet elkeseredéshez, a hadvezér felszólítja a filozófust: lépjen ki „tökéletes világ”-ából, próbálja jobbá tenni az emberek nem-tökéletes világát. „Ha nem, hallgass és nyugodj meg benne, így, amint van.” Majd szinte magát nyugtatva, de a bölcsele ellen is érvelve kérdezi Szziopoli: „Micsoda világ volna az, hol a dolgok közt semmiben sehol különbség sem találtatna? Ha minden embernek termete, tekintete, szava, értelme, pontban egyenlő volna...?”¹⁶ S erre csattantja el leghatásosabbnak szánt érvét: „hogyan ismernénk meg magunkat?”

Szziopolinak, a gyakorlat emberének vitája a bölcselel a két vitázó helyzetének körvonalazásával ér véget. A filozófus ráébreszti a hadvezért: a vita fölösleges, a győztes olyan pozícióba került, amely akarátának érvényesítését természetessé teszi. Viszont a filozófus is védett helyzetben van: még Buzorkám sem vehetett el tőle semmit, „az istenek hallgatnak”.

Ezzel az írói módszerrel, ti. a nézetek ütköztetésével, az eredetileg „ellenszenvesebb” szereplő nagyobb igazságának megszólaltatásával a szerző a maga belső feszültségeit. *A Holmi* és más írások (pl. a *Magyar néző*)¹⁷ tanulságait szervesen be tudja illeszteni egy szatirikus-utópisztikus regény kontextusába. Emelt példánk azt igazolja, hogy alig akad szereplő, aki valamilyen módon ne a szerző vélekedésének, töprengésének adna hangot. Még az igazán idealizáltan ábrázolt királynő is több alkalommal a szerző intenciói szerint „vívódik”. A Jajgádia ellen készülő seregeit megszemlélt uralkodónő megszokottan nehezen mondható imával kéri az égiet: vezetni győzelemre az igaz ügyért háborúba kényszerített seregeit. Jupiterhez küldött imájában Arténis az isteni igazságszolgáltatás jogosságával, a gondviselés célszerűségével küszködik, mint egykor Ágiaris (aki így szól: „az emberi élet haszontalan, Bátorság, ész, erkölcs hasznunkra nincsenek – Miért teremtettek hát így az istenek?”)¹⁸

„Miért legyünk igazak, ha a hamisságnál érzékenyebben büntettünk, és a gonoszság által leverettünk? Miért legyünk életünknek folyásával ártatlanok, ha jóságunk reánk nézve csak arra szolgál, hogy az erőszakosnak jármában fohászokodván, gonoszága által ostoroztasson? Kinek az érdem, ha azt vezérlés által az érdemtelenység szemünk láttára maga alá tapodhatja?”

Vajon a népe által bálványaként tisztelt királynője gondolkodik így? Vajon egy idealizált Mária Terézia-képmás fakadhat ily szavakra? De a királynő imájának folytatása sem hozza meg a feloldást.

„Vagy engedelmedből lesznek e világnak eseti, vagy azonkívül. Vagy igazgatód sorsunkat, vagy sem, különös gondviseléssel. Ha igazgatód, amit hinnem kell, oltalmazd ártatlanságomat önnön dicsőséged és természetédért, mely minden igazságnak kútfeje, ha pedig nem tekinted sorsomat, oltáridra szükségem nincs.”

E gondolatmenet summázatát az alábbi mondatban lephetjük:

„Az olyan istenek, kik az ártatlanságot, igazságot csak adományért, áldozatért védelmezik, mind álmódott istenek és agyvelőben teremnek...”

A későbbiekben Bessenyei feltehetőleg rádöbben: mennyire kibeszélt a regényből, a királynő helyett mennyire saját kétségeinek adott hangot, s fokozatosan visszatalál az ima és általában a regény tónusába. S immár nem az isteneket vonja felelősségre (Arténis meg is alkudna velük, csak hogy ügyét győzelemre vigyék!), hanem azt, „valaki legelőször ezt kiáltotta fel a világban: fizess és jóakaróiddá téssz nekem isteneidet, az emberi nemzetet vakította és az eget káromlotta.” Innen már csak egy lépés addig, míg Arténis önmagát meggyőzve, már abban is vigaszt talál, hogy könnyíthetett, könnyíthetett szíve búján.

A korábbi művek kérdésojtóvá az azonban érvényben marad: már Arténis imája jelezte ezt, s ennek az imának más aspektustól történő folytatása is föllelhető a regényben, Trézéni magyarázatában. S ahogy Arténis szavaiban Bessenyei világra bukkantunk, úgy Trézéni isten-magyarázatában is arra lelünk.

„Igaz, hogy az emberi nemzet, isteneit keresvén, sok ízben megtévedett. A veszedelmektől környülvételre, szükségétől szívében szorongattatva, oly hatalmat keresett, melynek e világot gondolta vezérlése alatt lenni. Ha a természetnek szokott rendin fellegeink magokat a földnek más részeire vették és az ég napnak tüze mezeinket szárazította, ha a föld kebelében ordító zivatarok által a föld indulásában megrázkódott és falukat, városokat nyelv alá mélységébe, sat., az ember megrémülve,

¹⁶ Vö. ehhez: „Ellenkezésnek kell lenni mindenkben (...) És ha ellenkezést közöttük nem lelnél, Különbségek nélkül semmit sem esmernél...” (*A természet világa*, 382.)

¹⁷ *Magyarság. Magyar Néző*. Bp. 1932. 46.

¹⁸ *Ágis tragédiája*. Bécs, 1772. 56.

földhöz verettette egekre nyújtotta fel kezeit, esedezvén e világ elrejtett hatalmának, hogy haragjában életet meg ne eméssze. Úgy látták, hogy a természet maga költ ki ellenek, melynek ura az emberi nemzet iránt elbűsült haragot mutat és bosszúállását gyakorolja.”

S egy részlet *A magyar nézből*:

„Az emberek kezdetbe mindjárt mennydörgést, villámlást, zivatart, éjet, napot, hideget, meleget tapasztalván, melyek rajtok kívül vezéreltettek, felindultak valamely hatalmat magukban érezni, képzelni és gondolni. E hatalomnak, bírónak osztán tisztelet, ajándék kellett, hogy ménkövével, jégesőjével ne verjék, hanem áldják . . .”¹⁹

Ekhez hasonló, párhuzamos helyeket a továbbiakban is idézhetnénk a két Bessenyei-műből, dokumentálván, mennyire a szerző intenciói irányítják a bölcs Trézéni tanításait.

Ennek ellenére nem állíthatjuk, hogy Trézéni mondaná ki minden alkalommal Bessenyei gondolatát, kizárólag rábízna a szerző véleménye hangoztatását. Trézéni éppen a vademberrel szemben bizonyul olykor gyengének, kényszerül arra, hogy elhallgasson, s adja át a válaszolás jogát Kuku-medóniásnak. Sőt, a bölcs és tiszteletre méltó Trézénit is látjuk Kirakades szemszögéből. Trézéni egy magasztos szónoklata után a vadember így fordul hozzá:

„ . . . ezen beszédek mit végre tette? Csak azért-é, hogy szája hangozzon? vagy valósággal kívánja, hogy megértsek? Hol tudjátok – mond – e sok üres beszédet összeszedni . . .”

Majd a vadember tapasztalatait összegezi, s e tapasztalatok szembesülnek Trézéni nemes elveivel, tanításaival. A vadember, kifakadását végezve, elindul a gyümölcsös kertben, hogy egyen valamit. S a bölcs kertjének egyik almafáján megpillant egy „akasztott embert”, „kiált, hogy Totoposznak szerencséjére reáakad”.

Talán ez a jelenet árulkodik a leginkább Bessenyei írói szándékairól. Az író nem vonja vissza, sem itt, sem másutt, Trézéni bölcsességeit; hogy vonná vissza, mikor saját, kiküzdött elveit is tolmácsolják! Csak éppen a hétköznapi valósághoz méri, amely sok tekintetben nem felel meg ezeknek a bölcsességeknek. Igaz az, hogy Trézéni vezeti az emberi közösségbe a vadembert, ő segíti át Tariménest világnézeti-lelki válságán. De az ő „igazságai” sem abszolút igazságok, ő sem tud minden kérdésre felelni, s az ő eszményi állapotot célzó elképzeléseivel ellentétes tények gyakran döbentik rá vendégeit (a vadembert és Tariménest), hogy Totoposz lakosait kiváló uralkodónője és törvényei sem védik meg az önkényességtől, az igazságtalanságoktól. Bessenyei Trézéniben és Arténisban valóban idealizált figurákat teremtett: de velük sem mondat ki több igazságot, mint esetleg más szereplőkkel. Az ő ténykedésük sem leplezheti azt, hogy Totoposz törvényei alapos javításra szorulnak.

Nem sejtjük, hogy mi volt Bessenyei eredeti szándéka: az idealizált Totoposz szembeállítás a Jajgádiával, vagy a vadember-történetnek a lehető teljes kibontakoztatása. Mindenesetre a már említett „két regény” nem mindig fedi egymást, olykor éppen zavarólag hat, ellentmondásokhoz vezet. Arténistől megtudjuk, hogy Totoposznak előnye éghajlati-földrajzi fekvése, amely nem kedvez a zsarnoki uralomnak.²⁰ S ami a királyi kormányzást illeti, ez igaznak is bizonyul. Csakhogy az országgyűlést azért kell összehívni, mert még sincs minden egészen rendben az államvezetésben. Trézéni egyik példázata igen tanulságos: Sziámodiról mesél,²¹ ahol a zsarnok uralkodó hatalma alatt „az emberi természetnek méltósága elvész, a nemzeti ka. földre esik és a polgárok változnak kétféle állapotokká.” Erre a kis epizódra majd Jajgádia leírása fog felelni. A két zsarnoki állam története között találjuk meg Totoposz országgyűlési eseményeinek elbeszélését. Ezek a részeklet azonban azt tanúsítják, hogy nemcsak egy-egy állam, hanem szinte valamennyi juthat bölcs, illetve zsarnoki kormányzás alá. Annál is inkább, mert Trézéni azt hangsúlyozza: „Különbségnek kell lenni, mert ugyanazon sorssal és kötelességgel egy társaság sem állhat fenn.”²² Hiába veti föl a nagy kérdést a radikálisabb nézeteket hangoztató Tenédi: „Ha igazság-e, hogy Arténis a vitélő rendnek közakarója ellen semmit se

¹⁹ I. m. 20–21.

²⁰ *A Bessenyei György Társasága: „Monteskió Clímából tsinál törvényt” (77.).* Vö. még: *A társaságnak eredete és országlása* (1802) Bp. 1892. alábbi fejezetével: *Az uralkodásnak természete az ég tájára és egyéb tárgyakra nézve*; különösen: 87.

²¹ Vö., uo. 67–70.

²² Trézéni nézetei és a Sonnenfelséi között igen sok a hasonlóság. Bessenyei és az osztrák államelmélet teoretikusainak kapcsolataira már SZAUDER utalt: *A magyar irodalom története . . .* 42.

akarhasson, a vezérlő rend pedig mindent a föld népe ellen? Hogy amannak személye szentség legyen, és reá kezét csak a haza törvénye tehesse, e pedig szemet maradjon?"²³

Tenédit „föülről” leintik, az országgyűlés Trézéni–Bessenyei nézeteit cikkelyezi be, mintegy az Urbárium szellemében, de némileg II. József jobbagyrendeleteinek gondolataitól is érintetten.

Éppen Tenédi problémafelvetései jelzik, hogy az országgyűlés sem oldja meg Totoposz minden baját; a vallásügyi rendelkezések (melyek csak kis részben illenek Mária Terézia korába, sokkal inkább kaptak ihletet II. József rendeleteitől!) sem kímélik meg Kirakadeszt, majd később Tariménest az egyházzal kapcsolatos, kellemetlen tapasztalatoktól.

Megint leírjuk: nem tudjuk, mi volt Bessenyei eredeti szándéka. A végeredmény mindenesetre az lett, hogy még azokat a szereplőket sem nézte teljes együttérzéssel, akik pedig az ő kétségeit szólalatták meg. S ennek nem csupán a satirikus ábrázolás az oka. Bár az is közrejátszik benne. Talán csak – érdekes módon – Szipiopoli, a hadvezér és Arténis az, akit nem látunk legalább egyszer Kirakadesz szemével; akiket gúny sosem ér. Úgy véljük, hogy nem kell teljesen elhinnünk Bessenyeinek: Mária Teréziát és korát akarta megeleveníteni, a schönbrunni „fêtes galantes”-ra akart visszamlékezni, jóllehet kétségtelen, ez a szándék is vezette. Ugyanis a regényben megörökített események csak részben, méghozzá kis részben fedik Mária Terézia évtizedeinek krónikáját. A porosz háborúk satirikus rajza (benne Jajgádia uralkodójának elfogása) még a satíra kiélező és groteszket halmozó módszerével magyarázható. De például az országgyűlés lefolyása sokkal inkább köthető az 1790–91-es esztendő eseményeihez, mint az 1764/65-ös évekéhez; Buzbuzbeki beszéde sem harmonizál az idealizált terézianus-korszak képével. Feltehetőleg az 1780-as évek röpirataiból, az 1790/91-es országgyűlés vitáiból meríti érveit, és azokat a megállapításokat ismétli, amelyek éppen nem a terézianus évtizedekben hangzottak el magyar részről. Nem mondhatjuk ezúttal sem, hogy „a várasnak osztálybéli bírása”, Buzbuzbeki teljes egészében Bessenyei véleményét mondaná ki; mégis megfontolandó: mennyire egybeesik ennek a beszédnek a tendenciája az 1780-as, 1790-es évek nemesi (és nem elsősorban konzervatív értelemben véve vett nemesi) közgondolkodásával. Az Arténist dicsőítő szerző a meghódított Jajgádia képviselőjének ad nyilván igazat. Az ország határain túl lakó, idegen vérből eredő (!) király – talán akaratán kívül – megrontja a nemzetet. A totoposziak majd vallásuktól, szokásuktól, öltözetüktől és nyelvüktől kívánnák megfosztani a jajgádaiakat (ezek szerint a följobb felsoroltak a nemzet ismérvei). Az országból kiviszik az adót, a „nagyok” felveszik a hódító szokásait, nyelvét, öltözetét, ez két részre osztja a nemzetet. „Oly gyalázatba esünk, hogy házánk fiai majd anyanyelvünkön se tudnak hozzánk beszélni, szégyenelven azon szokásokat, melyekben régi eleik éltek...” A nagyok totoposzi leányokat vesznek feleségül, „a miénket megvetvén, mely által nemeket, véreket korcsá teszik.” Ahogy mind jobban-jobban belemelegszik Buzbuzbeki a beszédebe, annál közelebb kerül ama nemesi állásponthez, amelynek Bessenyei nem minden elemét osztotta.²⁴ A nemzeti-kulturális program (melyet a *Magyarságban*, a *Magyar nézőben*, a *Jámbor szándékban* fogalmazott meg) nem tartalmazza ezeket az érveket, s még a *Tariménes utazásában* is találunk olyan passzust, amely nem ebben az irányban cseng ki. Éppen Tariménes mondja ki: „Nékem közelebbről való kötelességem hazám iránt van, ezentúl az emberi nemzethez vagyok örökös hívséggel köttetve, mely kötelesség által e világnak lettem polgára.”

Buzbuzbeki kétségtelenül élő problémáknak adott hangot; érvelésében, sőt, szóhasználatában, nemzet-értelmezésében felhasználja az 1790-es röpirattermés terminológiáját, fogalmi készletét. Így tehát megint csak arra a következtetésre jutunk, hogy a *Tariménes utazásában* megszólaltatott vélemények nem feltétlenül a Bessenyeieit; inkább arra törekedhetett a szerző, hogy számos nézettel

²³ Gálos is, Szauder is Tenédiben Bessenyei szócsövét látja. Szerintünk a sok nézetet felvonultató Bessenyei egyik szereplője. Más munkáiban, elsősorban a *Tariménes utazásához* időben és szellemben egyaránt közel álló *A természet világa*-ban, valamint *A társaság eredetében* mindenesetre inkább a sonnenfelsi modell hívének tűnik, mint Tenédi-típusú, radikális gondolkodású elmélkedőnek.

²⁴ WALDAPFEL szerint Buzbuzbeki tolmácsolja Bessenyei véleményét (i. m. 26.). Hadd idézzük Rájnis József: *Lantos versét* (Bécs, 1790.), amely a Bessenyei (és előbb Orczy) által elvetett lengyel-típusú „nemesi köztársaság”-ot idealizálja. Rájnis szerint az „arany szabadság” messzire távozik ama nemzetektől, amelyeket hatalmukat egyetlen főre, néhány nagyra, „vagy buta Nép seprejére bizzák”. A következő három versszakban a Buzbuzbeki érvelésével szinte egyező kifakadásokat olvashatunk az elkorcsosodásról.

megismertessen. A megfelelő helyzetben olyan álláspontra is felhívja a figyelmet, amellyel nem ért egyet, illetve amelynek néhány részletét nem tartja teljesen helytállónak. Buzbuzbeki ugyanis a nemesi álláspontok közül azt képviseli, amelyhez hasonlót a II. József ellen feltámadó indulatok éveiben Bessenyei gyakran hallhatott. „Adj nekünk inkább teljes hatalommal élő uralkodót nemzetünkben hazánkban, mint bennünket tartományá tégy, szabadságban.” Így is fogalmazható: inkább a Buzorkám-szerű zsarnokság, mint az Arténis-féle szabadság. Hogy ez nem Bessenyei vélekedése, azt a regény eseményeinek további menete is igazolja. Buzbuzbeki szavai mélyen meggondolkodtatják a jelenlévőket, megtanácskozzák: mitévők legyenek. Mégis Szziopolinak kell kézbe vennie az ügyek intézését. Ekkor kerül sor beszélgetésére Pirhomégással, kísérletére, hogy a kézműveseket is bevonja a tanácskozásba. De a népképviselőt e paródiája sem hoz eredményt.²⁵ Végül országgyűlést hivat össze, ahol a totoposzi fővezér beszédét mond. Beszédére a jajgádiai fővezér, Budoroszkoli válaszol, és felkínálja neki Jajgádia trónját. Tehát Szziopolinak, az idegen vérből eredtnek. Buzbuzbeki nem is szerepel a továbbiakban, szónoklatát végezve eltűnt látókörünkben. Csupán az volt a funkciója, hogy képviseljen egy nézetet, amely számos igazságelemet, jó megfigyelést tartalmaz, de amely mégsem szabhat irányt a további eseményeknek. Szziopoli nem azért nem fogadja el a trónt, mert meggyőzte őt Buzbuzbeki szava, hanem azért, mert „királyomhoz, nemzetemhez vérrel, törvénnyel lévén kötve . . .” „Egy hazafinak jó királyához, nemzetéhez hívségét megtartani holtig való kötelesség.”

Mindez nem következik Buzbuzbeki szavaiból; Buzbuzbekinek nem annyira Szziopolit kellett volna meggyőznie, mint honfitársait. Hiszen Szziopolinak ez a válasza nem hat rögtönzésnek; benne egy pillanatra sem fordult meg, hogy saját hasznára is háborúskodhat. Viszont a Jajgádia zsarnokához mindvégig hű fővezér, Budoroszkoli bölcselőhöz illő komolysággal és megfontoltsággal jut el egyrészt a királyságnak, mint legcélszerűbb államformának fölismeréséig, másrészt az alkotmányos királyság²⁶ totoposzi formájának országába való átültetéséig. „Hadd csudáljuk Arténist benned és Arténisben téged” – kiált föl, majd javaslatát totoposzi érvekkel támasztja alá: „Amilyen nagy az országnak az urához vett hívsége, a királyi hatalom is annyira terjed ki, ha az határ nélkül való, ez is.”

S ha a totoposzi és a jajgádiai országgyűlés eseményei, gondolatai csak részben egyeznek meg a terézianus évtizedek Bessenyei látta eseményeivel, a regényben jelentkező kérdésseltevés sem oda-céloznak. Míg bizonyos külsőségek (a schönbrunni ünnepélyek, az álarcosbál, olyan személyes célzások, mint az áttérés stb.) valóban a regény előszavában található célzatosságot (ti. Mária Terézia „örök emlékezet”-ének őrzését) igazolják, a regény egésze a satirikus-utópisztikus művek szabályai szerint épül föl; még akkor is, ha a „két regény” írói módszere nem mindig harmonizál. Nem az a baj olykor, hogy az elmélkedések (melyek valamiképpen mégis csak a szerzői) és a bővérű humorral rajzolt jelenetek keverednek, egyik a másikba ér. Ez még elmélyíthetné az elmélkedések igazságát, jogossá tehetné a problémafölvétést. Inkább az okoz zavart, hogy Tariménes története lényegében nem illik össze a vademberével. Ezért is tűnik el olykor egyik vagy másik az események sodrában, ezért látjuk némely esetben akkor is a vadember szemével a szereplőket, amikor pedig Tariménes is ott van, ő is felteszi a maga kérdéseit. S ez az oka annak, hogy a vadember viszonylag hamar ér révbé, utána már legfeljebb epizódszereplő lehet; pedig ami következik, az méltó lenne a vademberi kommentárra. Akár Tariménes társaságbeli kalandja a rátarti-ostoba nemesekkel, akár az áttérés maróan gúnyos eseménysorozata. Ezekben a jelenetekben írói módszert vált Bessenyei: a vademberi kommentárt felváltja az írói elbeszélés és leírás, a satirikus-utópisztikus regény mind inkább átadja a helyét a fejlődésregénynek, Tariménes fokozatos felnőtte válása elbeszélésének, mintegy a bölcsék közé történő beavatásának. S hogy a vadember lényegében kilép a történetből (s csak az álarcosbálban látjuk viszont), elszaporodnak a satirikus-utópisztikus regénybe ily mennyiségben aligha illő jelenetek: amelyek a szereplők érzékeny magatartására vallanak. Arténis, Trézéni, Tariménes a megfelelő alkalomkor zokogásba törnek ki. De még a hazafél tartó sereg is zokog, hogy megpillantja azon oszlopot „mely alatt elesett társaik nyugodtak”. Később: „Szziopoli lováról leszökik, atyja előtt térdreesve, lábait általöleli; e pedig vállaira borulván, orcáját, könnyeivel áztatja. Az ifjúság földön térdepelt; az öregek pedig fejeket csókolva zokogtak, könnyeztek.” Trézéni beszéde sem kevésbé hatásos: „Trézéninek ezen szavaira az egész hallgatóság sokaság sírásba merült, s kiki székére borulván, zokogott.” S végül a búcsúzás jelenet-

²⁵ Vö.: *A társaságnak eredete . . . Paraszt uralkodás. Democratia* (141–144.) c. fejezetével.

²⁶ Vö.: Uo.: „a törvényes, azaz constitutionális király legjobb uralkodás módja a világon.” (151.)

ben: „Ezen szavaira Tariménes, zokogó keservétől elragadtatván, elibe rohan s derekát általkapva, lábaihoz omlik le. Trézéni reáborulva csak csendes zokosással magyarázta azt, mit már szíve nem mondhatott.”

S bár feltűnően sok az az ilyen „érzékeny” jelenetek száma, mégsem csúszik át a Tariménes utazása kor divatos műfajába, az érzékeny regénybe.²⁷ Nem veszi át annak szerkesztési vagy alakformálási módszereit. Csupán arról van szó, hogy az elmélkedéseket, a bölcséleti szónoklatokat – minthogy a vadember eljátszotta szerepét – az érzékeny jelenetek oldják; a sok hosszú (s néha hosszadalmas) monológ egy-egy síró-zokogó jelenetbe torkollik. Ezzel azonban a regény tendenciája nem változik, jellege nem módosul. S bár a vadember eltűnik a színről, marad bőven szatirizálni való, és Bessenyei szinte az utolsó nagy jelenetig, a búcsúzás kissé színpadias megoldásáig bőségesen él is a torzítás eszközeivel.

Tariménes története ugyan magában rejti egy fejlődésregény lehetőségét; a regényben mégsem valósul ez meg oly értelemben, mint ahogy ma ezt a műfajt értjük. Látjuk ugyan Tariménes „fejlődésének” egyes állomásait. De az ifjú átalakulása valójában nem más, mint a benne amúgy is meglévő szép és nemes tulajdonságok tudatosulása, az életben eligazító bölcsesség elsajátítása. A szerelem látszólag kivetkőzteti énjéből, de zavarodottsága hamarosan elmúlik. Áldozatvállalása Tomirisért önkéntes; lelki válsága, amelyet az áttérési kísérlet okozott, szintén gyorsan elmúlik. Története azonban erősebben rögződik az olvasóban, mint ahogy az Bessenyei szerkesztési módszeréből következne. Tariménes történetét a regény jó részében a vademberé háttérbe szorítja, de nem jelentékteleníti. Éspedig azért nem, mert a Tariménesével párhuzamosan fut mesterének, Kukumedóniásnak halvány színű, majd a regény végefelé a vadember szatirikus jeleneteit mintegy helyettesítő erőteljes körvonalakkal megrajzolt kalandorozata. Ő is jelen van a bölcséleti vitákon, olykor Trézéni helyett kell válaszolni, nem egyszer pangloss-i perspektívából. A háború vesztese lesz: elveszti fél fülét; majd a Tariménes–Tomiris-szerelemmel párhuzamosan az ő szerelmi kalandja ad éles kontrasztot. Míg Tariménes az áttérés okozta lelki válsággal küszködik, addig a mesternek a vakbuzgó Kanposziné vallási szeszélyeit és hóbortjait kell eltűnie. S mikor jól felfogott érdekében lemond a házasságról, a regény valamennyi szereplője között ő az egyedüli, aki ennek a „felfordult” világnak paradoxonait átérzi; ő az, aki rájön arra, hogy minden viszonylagos. Arténistól a háborúban elvesztett fél füléért gazdag ajándékot kap, mellyel szerencséje „örökre meghatározott”. „Micsoda az embernek sorsa – mond magában –, hogy esdeklik romlására, melyet napvilágnál szemlélve vakon szerencséjének ismer?” Előre nem látható bonyodalmak hozták meg szerencséjét. Az ti., hogy hatszáz esztendővel annakelőtte született egy leány, aki királyi vérből eredett, és Jajgádiába ment férjhez.

Kukumedóniás hazavált cseng ki a regény, ezt már csak egy parányi bekezdés követi. Tariménes Tomorisszal együtt zatat, „hol édes szüleit egészségben találja” Várja őket a munka a kertben? Élik világukat a megismert bölcsesség szerint? Valószínűleg. De éppen a velük tartó Kukumedóniás sorsa lehet az intő példa: kiszámíthatatlan események érhetik még őket; „Jelenvaló tárgyainkat látjuk, mégis lehetetlen minden bizonytal tudni, hogy abban következő eseteinkre jó vagy rossz van-e elrejtve”.

Ha a szatirikus-utópisztikus regények befejezése szerint gondolkodunk: elhiszünk talán a szerzőknek, hogy a hősök – mint a mesében – boldogan, gond nélkül élnek, míg meg nem halnak. De ez a voltaire-i románka (mert bizonyos fokig az!) éppen úgy nem ad teljesen megnyugtató megoldást, mint ahogy a *Candide* sem adott. Ott megöregedve, megcsúnyulva térnek kertjükbe a szereplők, itt Kukumedóniás okoskodásaitól kísérve. A *Candide*-ban is, itt is tudják már, hogy világuk nem a lehetséges világok legjobbika. S ezt Bessenyei, kit valóban várt kertjében a munka, evvel a regénnyel is dokumentálta. Evvel a szatirikus részletekben gazdag művel, amelybe több addig írt művének gondolatait beledolgozta, az értékek viszonylagosságát, az emberi lehetőségek korlátosságát tanúsította. Az idealizált alkotmányos monarchia, amilyen sosem volt Mária Terézia felvilágosodottba hajló abszolutizmusa, ezernyi belső bajjal és ellentmondással küszködik, s e bajok még a bölcsnek nem nevezhető vadember és a világot akkor még nem látott, józan eszű Tariménes futó benyomásainak fényében is napvilágra kerülnek. Hit, vallás, egyház egymástól elváló tényezők: mint ahogy a „vitélő rend” és a „nép” közé is határok kell, hogy tételesenek. A nép – e regényben, a kézművesek révén – egyszer vehetné kezébe sorsának irányítását, de gyűlésük, tanácskozásuk teljes anarchiába fullad. A

²⁷ HOHENDAHL. Uwe, Der empfindsame Roman. In *Europäische Aufklärung* ... 185–202.

bölcselő élete sem maradéktalanul boldog, hiszen nála világosabban senki sem látja az emberi természet esendőségét.

Tariménes sem tehet mást, mint mesterével és Tomirisszal kivonuljon a világból; vissza szülei kastélyába, távol a látványos tettek, a társaság zajától. S ebben a kivonulásban nem a közügyekből kiszorított, a Bécsben, a nagyvilágban talaját vesztett Bessenyei rezignációja érződik. Még csak a tehetetlen belenyugvást sem érezzük a regény zárásában. Hanem annak belátását, hogy még a valóságalemeket felhasználó utópia sem adhatja meg a boldogságot. Sem a vademberi állapot, sem a társasági élet, sem a magános bölcselő helyzete, sem az élvezetekben elmerülés nem elégíti ki a mélyen érző-gondolkodó Tariménest. Igaz, megismerkedik Trézéni segítségével a helyes gondolkodással; de boldogságát nem sikerül elérnie, még Trézéni sem segíthet rajta. Csak a királynői beavatkozás teszi lehetővé, hogy elvehesse Tomirist. A hatalmi szóval elért (s nem kiharcolt) boldogság, valamint Kukumedóniás bölcselkedése zárja a regényt. A szatíra célba talált, az utópia a valósággal szembesülve, nem hozott megoldást. Nem segítette a nosztalgia, a visszaemlékezés káprázata sem.

Így hát a „bihari remete” – a világirodalom nagy szatirikusaihoz hasonlóan – legkeserűbb művét alkotta meg a Tariménes utazásában. Pontosán tudta, hogy Magyarországon a „világ” még úgy sem „megyen”, mint Totoposzbán, és vigaszt a „természet világa”, a „józan okosság” sem adhat.

Jellemző volt Bessenyeire gesztusa: Kazinczy régi művei tisztogatására buzdította,²⁸ ő ehelyett mutatványt küldött a *Tariménes utazásából*. Üzenetét a magyar irodalom jövőjét más irányba tervező Kazinczy nem értette meg, az utókornak pedig sokáig nem volt sürgős a regény megjelentetése.

²⁸ Kazinczy *Levelezése* XXII, 44.